

Allah-Kul İlişkisi Bağlamında Yüce Allah'ın Kulu Zikri

The Commemoration of Humankind by Almighty God in the Context of God-Servant Relationship

Sami KILINÇLI

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
Associate Professor, Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir
Adana, Turkey

kilincisami01@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8232-7474>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Ocak / January 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2021

Sayı / Issue: 26 Sayfa / Pages: 286-311

Atıf / Cite as: Kılınçlı, Sami. "Allah-Kul İlişkisi Bağlamında Yüce Allah'ın Kulu Zikri [The Commemoration of Humankind by Almighty God in the Context of God-Servant Relationship]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 26 (June 2021), 286-311. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.869486>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

Kur'an'da pek çok konu anlatılmakla birlikte en temel meselelerden biri de Allah-kul ilişkisidir. Kur'an'da insanın farklı ibadet ve salih amellerle Allah Teâlâ ile sıcak, canlı ve samimi ile bir ilişki kurduğu anlatılmaktadır. Allah ile ilişkide özel bir yeri olan zikir pek çok âyette emredilmekte ve her an zikir halinde olanlar övülmektedir. Kur'an'da kulun Allah'ı zikri anlatıldığı gibi el-Bakara Sûresi 152 ve el-Ankebût Sûresi 45. âyetlerde Allah'ın kulu zikrinden bahsedilmektedir. Kur'an tefsir ekollerince farklı şekillerde tefsir ve te'vil edilmiştir. Bu ekollerden biri de işârî te'vil anlayışıdır. Bu usûle bağlı müfessirler kalbe, ibadetlere ve nefis tezkiyesine dair anlatılanları seyr-i sülûk çerçevesinde tecrübe ettiklerini, bu tecrübenin bilgide derinleşme meydana getirdiğini, bu şekilde daha derûnî bilgilere ulaştıklarını, tefsirlerinde klasik bilgilerin yanı sıra bu bilgileri de dikkate aldıklarını kaydetmektedirler. Bu açıklamalara karşılık sûfî te'villerin sıhhati ve bağlayıcılığı gibi hususlar tarih boyunca tartışılmış, işârî yorumların kabul edilmesi için bazı kriterler oluşturulmuştur. Allah'ın kulunu zikri konusu müfessirlerin tefsir metotlarına ve temel konulardaki algı farklılıklarına göre farklı yorumlara sahne olmuştur. el-Bakara Sûresi 152. âyetteki "Siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim" cümlesindeki Allah'ın kulunu zikri İbn Abbas (öl. 68/687-88), Kuşeyrî (öl. 465/1072), Kurtubî (öl. 671/1273), Elmalılı (1872-1942) ve Seyyid Kutup (1906-1966) gibi müfessirlerce âyetin mantukuna ve hadislerde anlatılan bilgilere uygun şekilde Allah'ın zâkir kulunu zikrettiği şeklinde açıklanmıştır. Aynı ifade Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Taberî (öl. 310/923), Vâhidî (öl. 468/1076) ve İbn Âşûr (1879-1973) gibi müfessirler tarafından tenzih temelli Allah tasavvurunun da etkisiyle Allah'ın kulunu sevap, rahmet ve mağfiretle zikri olarak açıklanmıştır. Bu yorumun Allah'ın kulunu zikrinin anlam dairesine girmekle birlikte âyet ve hadislerde anlatılan asıl bilgiyi gölgelediği, Allah ile kulu arasındaki sıcak ve canlı ilişkiyi mesafeli ve soğuk bir hale geldiği konusunda da ihtilafın bulunduğu; İbn Abbas, Hasan-ı Basrî, Mukâtil (öl. 150/767), Taberî, Sülemî (öl. 412/1022), Kuşeyrî, İbn Kesîr (öl. 774/1373) ve Bikâî (öl. 885/1480) gibi müfessirlerin Allah'ın kulunu zikri olarak açıkladıkları görülmektedir. Aynı ifadeyi Ferrâ (öl. 207/822), Zemahşerî, Begavî (öl.516/1122), Râzî, İbn Âşûr, (1883-1971), Merâgî (öl. 1883-1952) ve Mevdûdî (1903-1979) gibi âlimler kulun Allah'ı zikri şekilde açıklamıştır. Âyet dikkatli bir şekilde ele alındığında âyette namazın önemi ve insanı kötülüklerden arındırdığı anlatıldıktan sonra "وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ" buyrulurken kulun namaz ve ibadeti ile Allah'ın kulu zikri arasında bir kıyaslama yapıldığı, Allah Teâlâ'nın "Ey kullarım! Sizin namaz kılıp ibadet etmeniz önemli olmakla birlikte asıl kendi katımda sizi zikretmem daha değerlidir" buyurduğu görülmektedir. Ancak bağlama yeterince dikkat edilmemesi, kelâmî algıların etkisi ve modern dönemde bazı tefsirlerde etkisi görülen akılcılık ve tasavvufi yaklaşımlara eleştiri gibi hususların âyetin asıl anlamının görülmesini engellediği, dolayısıyla âyet ve hadislerde anlatılan ve ulaşılmaması gerekli hedef olan gösterilen sıcak ve canlı Allah kul ilişkisinin eksik anlaşılmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sıhhat ve bağlayıcılığı konusunda tartışmaların bulunduğu işârî yorumların naslarda anlatılan bilgilerle aynı doğrultuda olduğu ve konuya dair derinlikli bilgiler ihtiva ettiği de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Allah-Kul İlişkisi, Sûfî, Zikir, Namaz.

Summary

Although many issues are explained in the Quran, one of the most fundamental issues is the relationship between God and the servant. It is explained in Koran that human beings make warm, vivid, and intimate contact with Almighty Allah through different prayers and good deeds. Commemorating, having a special role in the relationship with Allah, is ordered in many suras, and the ones commemorating Allah at any moment are praised. As the commemoration of Allah by His servants is told in Koran, the commemoration of humankind by Allah is told in al-Baqarah verse 152 and al-'Ankaboot verse 45. There are different tafsirs and ta'wils by tafsir ecoles. One of these ecoles is the understanding of al-Ishari Ta'wils. The commentators who are devoted to this method state that they experience the narrations about the heart, worship, and exculpation of desires within the framework of seyr-i suluk (spiritual journey), and this experience gives rise to deepening in knowledge, and in this manner, they reach deeper knowledge, and they pay attention to this information as well as classical information in the tafsirs. In response to these explanations, such issues as accuracy and binding feature of Sufi Ta'wils have been discussed throughout history and some criteria on acceptance of Ishari comments are constituted. The issue of commemoration of humankind by Allah has witnessed different interpretations changing according to tafsir methods of interpreters and differences in the perceptions in basic issues. The commemoration of humankind by Allah that is explained in al-Baqarah verse 152, which states that "You remember me so that I remember you" was commented by interpreters as Ibn Abbas (d. 68/687-88), al-Qushayri (d. 465/1072), al-Qurtubi (d. 671/1273), Elmalılı (1872-1942) and Sayyid Qutb (1906-1966) as Allah commemorates the ones who commemorate Him, in compliance with the logic of the verse and the information given in hadiths. The very same expression was interpreted by commentators such as Hasan al-Basrî (d. 110/728), al-Tabari (d. 310/923), al-Wahidi (d. 468/1076), and Ibn Ashur (1879-1973) as that Allah's commemoration of humankind is with good deeds, mercy, and forgiveness with the effect of tanzih-based concept of Allah. Although this interpretation refers to Allah's remembrance of his servants, there is also a disagreement about the fact that it obscures the actual knowledge described in verses and hadiths, and that the warm and lively relationship between Allah and his servants has become distant and cold. Such commentators as Ibn Abbas, Hasan al-Basrî, Mukatil (d. 150/767), al-Tabari, al-Sulemi (d. 412/1022), al-Qushayri, Ibn Kashîr (d. 774/1373) and al-Biqâî (d. 885/1480) explained this as a commemoration of humankind by Allah. The same expression was explained by scholars as al-Farra (d. 207/822), al-Zamahsari, al-Bagavi (d. 516/1122), al-Razi, Ibn Ashur, (1883-1971), al-Marâgî (d. 1883-1952), and al-Mawdudi (1903-1979) as the commemoration of Allah by His servants. In the verse, the importance of prayer and how it cleanses people from bad deeds is explained. Then, by saying "وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ", a comparison is made between the prayer and worship of the servant and the commemoration of the servant by Allah. Allah ordains, "O my servants! Although it is important that you pray and worship, it is more valuable that I commemorate you in my own sight". However, it is understood that issues such as insufficient attention to the context, the effect of theological perceptions, rationalism, and criticism of Sufistic approaches seen in some commentaries in the modern period obscure the real meaning of the verse. Therefore, it causes a lack of understanding of the warm and lively relationship between Allah and the servant, which is described in verses and hadiths and is a necessary goal. Furthermore, it is observed that al-Ishari interpretations on which there have been disputes regarding their health and bindingness are within the same direction with the judgments made in verses and contain deep information on the issue.

Keywords: Tafsir, God-Servant Relationship, Sufi, Dhikr, Salaah.

Giriş

Kur'an'da Allah, insan, melekler, şeytan, cennet, cehennem, iyi ve kötü davranışlar ve sonuçları gibi konular anlatılmakla birlikte bütün bu konularla da irtibatlı olan temel konu Allah-insan ilişkisi, insanın kemâle veya esfel-i sâfilîne yolculuğudur.

Allah'ın yarattığı her varlık özel olmakla birlikte Kur'an'da Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma gayesiyle bizzat kendi elleriyle yarattığını, ruhundan üfleyip, isimleri öğrettiğini beyan ettiği insanın özel bir değeri olduğu anlaşılmaktadır.¹

Kur'an'da anlatılan Rab, velâyet, tevhid, şirk, kalb, ibadet ve zikir kavramlarının Allah-insan ilişkisinin temel konuları olduğu söylenebilir. Allah-kul ilişkisi âyet ve hadislerde canlı, dinamik ve kesintisiz bir ilişki olarak anlatılmaktadır. Allah'ın kullarına yakın olduğu ve dua edene icabet edeceğinin açıklandığı el-Bakara Sûresi 168. âyette de bu dinamik ilişki açıklanmaktadır.

Hadislerde namazda Fatiha Sûresini okuyan kuluna Allah'ın karşılık verdiği;² zâkir kulunu kendisinin de zikredeceği, kulun zikirle Allah'a yaklaşıcağı;³ Allah'ın bir kulunu sevdiğinde Cebrail'e, Cebrail'in de gök halkına bildirdiği ve en sonunda yeryüzündeki bütün varlıkların kalplerinde o kula karşı sevgi oluştuğu⁴ nakledilmektedir. Aynı şekilde Allah'ı zikreden cemaati Allah'ın rahmetinin ve meleklerin kuşattığı, Allah'ın da onlardan bahsettiği;⁵ zikreden kuluyla beraber olduğu;⁶ farz ve nafilerle kurbiyet kesb eden kulunun velisi, gören gözü ve tutan eli olduğu⁷ gibi hususlar da hadislerde açıklanmaktadır. Allah-kul ilişkisindeki sıcaklık ve yakınlığın hadislerde de anlatıldığı görülmektedir.

el-Bakara Sûresi 152. âyette "Allah Teâlâ kendini zikreden kulunu zikredeceğini" ve el-Ankebût 45. âyette "Allah'ın kulunu zikrinin en büyük, önemli durum" olduğu açıklanmıştır. Bu âyet ve hadislerde de Allah-kul ilişkisindeki canlılık ve sürekliliği en net ve

¹ Sa'd, 38/75; et-Tîn, 95/4; el-Hicr, 15/29; el-Bakara, 2/30; 31; Meryem, 19/67; el-İnsân 76/1. Ayrıca bk. Muhsin Demirci. "Kur'an'da Allah-Kâinat-İnsan İlişkisi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2002/1 (Bahar 2002) sayı: 10, 89-102, s. 92.

² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), "Salat" 38.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. nşr. Bedreddin Çetiner. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Tevhîd" 15; Müslim, "Tevbe" 1; "Zikir" 2.

⁴ Müslim, "Birr" 157.

⁵ Müslim, "Zikir" 11.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Edeb", 53.

⁷ Buhârî, "Rikak" 38.

geniş olarak anlatan kavramın zikir olduğu anlaşılmaktadır. Zikir Kur'an çok yapılması emredilen⁸ ve yapılmasında belli zaman ve mekânının gözetilmediği⁹ bir ibadettir.

Cevherî'ye (öl. 400/1009'dan önce) göre zikir hatırlamak, unutmamak, övmek, şan, şöhrat, itibar ve şeref anlamlarına gelir.¹⁰ "Zikir kelimesiyle bazen insanın elde ettiği bilgileri ezberleyip zihinde hazır tutmasını sağlayan hıfz gibi bir yetenek kastedildiği için bu yönüyle "hıfz" kelimesine benzemektedir. Ancak hıfz kelimesiyle bilginin elde edilmesi, korunması kastedilirken, "zikr" ile bundan farklı olarak bilginin zihinde, kalb veya sözde hazır bulunması kastedilir. Bundan dolayı zikir kalble ve dille olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Her iki anlamda da ya bilginin unutulmaması veya hafızadaki varlığının canlılık ve devamının temin edilmesi kastedilir. Âyetlerde de her iki anlamda da kullanılmaktadır."¹¹ İbnü'l-Cevzî'ye göre (öl. 597/1201) zikir yücelik ve şeref demektir. Erkek çocuk doğuran kadına da müzkir denilmektedir.¹² Bu bilgilerden erkek evladın ailenin şeref, yücelik ve övünç sebep ve kaynağı kabul edildiği; nesebin zikrini/hatırlanmasını devam ettirdiği için erkek çocuğu olan anneye "müzkir", çocuğa da "müzekker" denildiği anlaşılmaktadır.

Zkr fili ve bundan türetilen kelimeler Kur'an'da farklı formlarda 291 defa geçmektedir.¹³ Âyetlerde genellikle kulun Allah'ı zikretmesi, bu konuda gevşeklik göstermemesi emredilmekte, ayaktayken, otururken, yanları üzeri yatarken zikredenler övülmekte ve kalplerin sadece Allah'ı zikirle mutmain olacağı anlatılmaktadır.¹⁴ Vucûh ve nezâir kitaplarında zikrin Kur'an'da salih amel, dille ve kalple zikir, kişinin halini, durumunu hatırlamak, korumak, nasihat, şeref, haber, vahiy, Kur'an, Tevrat, levh-i mahfûz, beyân, tefekkür, beş vakit namaz, Cuma ve ikinci namazı, tevhid ve rasul gibi anlamlara

⁸ el-Ahzâb 33/41.

⁹ Âl-i İmrân 3/191.

¹⁰ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sıhah*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlmil-Malâyîn, 1404/1948), 664-665.

¹¹ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfehânî. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, (Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005), "zkr", 184-185; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzabâdî. *Besâiruzevi't-temyîz fi letâîfi'l-kitâbi'lazîz*. thk. Muhammed Ali Neccâr. (Beyrût: el-Mektebtu'l-İlmiyye, ts.), "Zikir", 3/9.

¹² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî. *Nüzhetüa'yuni'n-nevâzir fi ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkarim Kâzım er-Râdî. (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1404/1978), "zkr", 301-302.

¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm* (Nemre: Mektebetu Nuveyd İslam, 1385/1965), "zkr", 359-365.

¹⁴ Tâhâ, 42; Âl-i İmrân 3/191. el-A'raf, 205; el-Enfâl, 45; Nûr, 37; el-Ahzâb, 21; el-Cum'a 10; el-Müzzemmil, 8.

geldiği kaydedilmektedir.¹⁵ Zikir kavramının sözlüklerdeki ve Kur'an'daki anlamlarının odak noktasının hatırlamak, unutmamak, bahsetmek, şeref ve yücelik olduğu görülmektedir. Tüm bu anlamlarda Allah'ın şan, şeref ve değerinin yücelten kulun da Allah katındaki şan, şeref ve konumunun da yükseldiği anlaşılmaktadır.

Kur'an'ı tefsir etmenin metotlarından biri de işârî te'vildir. İşârî te'vilin şartları, sıhhat ve bağlayıcılığı tefsir geleneğinde tartışılan meselelerdendir. İşârî tefsir müellifleri yazdıkları eserlerin Arap dili, fıkıh ve hadis gibi ilimlerde derinleşen kemâl ve ma'rifet ehlinin basiretleriyle âyetlerin zâhir anlamalarını açıkladıktan sonra hassas bir şekilde bâtinî/derûnî anlamlarını izah ettiklerini bunlara âyetin esas manası demediklerini açıklamışlardır.¹⁶Sûfîler te'villerini bu şekilde temellendirmekle birlikte işârî te'vilin doğruluğu ve kabul edilme şartları konusunda birçok görüş serdedilmiştir. İbn Teymiyye'ye (öl. 728/1328) göre, "Bâtın ilmi zâhir ilmine aykırı olan ve olmayan olarak iki türdür. Birincisi: Zâhir ilmine, dinin temel ilkelerine ters olan İsmâîlîlerin ve Nusayrîlerin yaptıkları bâtil yorumlardır. İkincisi: Zâhir ilmi çerçevesinde görüş beyan etme mesabesinde olan sûfîlerin "işârât" diye isimlendirdikleri doğru da yanlış da olma ihtimali olan yorumlardır.¹⁷

Zehebî'ye (öl. 1915-1977) göre işârî tefsirin kabul edilebilmesi için yapılan yorumların Arap dilinde kullanılan zâhiri anlamın muktezasıyla uyumlu olması, bu yorumu destekleyecek bir nassın veya başka bir dilsel verinin bulunması gerekir. Bu iki şarta uygun yapılan yorumlar kabul edilebilen bâtinî anlam sayılır. Bu şartlara uymayanlar ise hevâ ve hevese dayanan fâsid bâtinî yorum kabul edilir.¹⁸ Menna' el-Kattân (öl. 1925-1999) ise sûfî te'vilin kabul edilebilmesi için işârî yorumun ayetin manasıyla çelişmemesi, mananın kendi içinde tutarlı olması, lafızda bu manayı çağrıştıran bir işaretin olması, işârî yorumla ayetin zâhiri anlamı arasında bir irtibat ve iltizam olması gerekir. Ancak bu şartlara uyularak yapılan yorum güzel bir istinbat sayılabilir.¹⁹

¹⁵ Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed ed-Demagânî. *el-Vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zeffî. (Kâhire: Vezâretü'-Evkâf,1412/1996), 342-347. Benzer bilgiler için bk. Fîruzabâdî. *Besâir*, 3/9-16.İbnü'l-Cevzî. *Nüzhe*, 302-306.

¹⁶ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî. *Letâifu'l-İşârât*. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015), 1/5; Ahmed b. Muhammed b. Acîbe. *el-Bahru'l-Medûd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Raslân, (Kahire: y.y. 1999), 1/49-50.

¹⁷ Takiyyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye. *Mecmûu'l-Fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz, (b.y. Dâru'l-Vefâ, 2005) 13/125-130.

¹⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000), 2/265-266.

¹⁹ Menna' Halîl el-Kattân. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000), 348. Ayrıca bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 21.

Kur'an'da el-Bakara 152 ve el-Ankebût 45. âyetlerde Allah'ın kulunu zikrinden bahsedilmektedir. Bu çalışmada Allah'ın kulunu zikrinin ne anlama geldiği ne gibi sonuçları olduğu, müfessirlerin hangi görüş ve yorumları öne çıkardıkları ve bu âyetlerin meallerde Türkçe'ye nasıl aktarıldığı gibi hususlar üzerinde durulacaktır. Asıl amacımız işârî/bâtînî yorumun meşruiyet zemini, doğruluk değeri ve bu konudaki tartışmalar olmamakla birlikte konumuz çok sayıda işârî yorumun yapıldığı zikir olduğu için ilgili yorumları naklettikten sonra bunların âyet ve hadislerde anlatılan bilgilerin kapsamına girip girmediği ve tutarlı olup olmadığına da değinilecektir.

1. el-Bakara Sûresi 152. Âyet

el-Bakara Sûresi 152. âyette “فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونَ” buyrulurak kendisini zikreden kulunu Allah'ın da zikredeceği ve Allah'ın kulu zikri, yâd etmesinin kulun kendisini zikretme şartına bağlandığı görülmektedir. Bu âyetteki Allah'ın kulunu zikrinin ne anlama geldiği hususunda müfessirler farklı yorumlar yapmıştır. Bazı müfessirler “أَذْكُرْكُمْ” ifâdesini Allah'ın kulu zikri; bazıları Allah'ın mağfiret, hayır ve sevapla zikri şeklinde açıklamışlardır. Konuyu tefsirlerdeki bu yaklaşım farklılığı üzerinden ele alacağız.

1. 1. “أَذْكُرْكُمْ” İfâdesini Allah'ın Kulu Zikri olarak Açıklayan Müfessirler ve İzahları

İbn Abbas (öl. 68/687-88) “Allah'ın sizi zikri, sizin Allah'ı zikrinizden daha önemlidir” demiştir.²⁰ Taberî (öl. 310/923), İbn Ebû Zemenîn (öl. 399/1008) ve Vâhidî (öl. 468/1076) Süddî'nin (öl. 127/745) “Herhangi bir kul Allah'ı zikrettiğinde muhakkak Allah Teâlâ da onu zikreder. Mü'min Allah'ı zikrettiğinde rahmetiyle, kâfir zikrettiğinde azabıyla zikreder” şeklindeki izahını da nakletmektedir.²¹ Müfessirlerin izahlarından âyetteki zikir konusunun lafza bağlı kalınarak Allah ve kulun birbirini zikri şeklinde açıklandığı gibi, bu zikrin sonuçlarını içerecek şekilde kulun itaatla, Allah'ın da kulunu mağfiret ve sevapla hatırlaması şeklinde açıklandığı da görülmektedir.

Kuşeyrî'ye (öl. 465/1072) göre “Zikir, zâkirin mezkûrun şuhudunda istiğrak halini yaşaması, mezkûrun varlığında yok olmasıdır ki kişi herhangi bir şekilde kendi varlığını

²⁰ İbn Ebû Hâtim, Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nezâri'l-Bâz, 1417/1997), 2/260-261.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. (Beyrut: Dâru Hicr, ts.), 2/693-696; Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Zemenîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîz*. thk. Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. (Kâhire: el-Fâzûku'l-Hadîsiyyeli'l-Libâti ve'n-Neşr, 1423/2002), 1/188. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. (Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1415/1995), 1/139.

hissetmesin. Bu âyette ‘Siz bizi varlığımızda yok olacak şekilde zikredin ki, biz de sizi zikredelim’ mesajı verilmektedir. Ehl-i ibare/sûfi olmayan âlimlere göre âyetin anlamı ‘Beni itaat ederek zikredin, ben de sizi ikramlarla zikredeyim’ şeklindedir. Ehl-i işaret/sûfilere göre ise âyet, ‘Her türlü hazzı terk ederek zikredin ki, ben de sizi kendinizden fani olduktan sonra kendi hakikatimde ikame edeyim’; ‘Lütuflarım ve ikramlarımla değil benimle iktifa ederek zikredin ki, ben de sizi amellerinize karşılık olmadan sizden razı olarak zikredeyim’; ‘Eğer benim sizi zikrim olmasaydı siz beni zikredemezsiniz. O zaman bunu bilerek zikredin’ gibi anlamlara gelmekte ve kuldan her şeyden ilgi ve alakasını keserek, karşılaştığı her şeyde Allah’ı zikretmesi emredilmekte bu şekilde O’nun da kulunu muhatap olduğu her varlığın yanında zikredeceği açıklanmaktadır.” Bu durum “Kim beni bir toplulukta zikrederse...” hadisinde²² anlatılan haldir. Yine sûfiler bu âyetin “Siz beni tezellül, boyun eğerek, acizliğinizi hissederek zikredin ki, ben de sizi üstün tutarak, kıymet vererek zikredeyim”; “Siz beni sırlarınızı tasfiye ile zikredin ki, ben de sizi bol bol tezkiye lütfederek zikredeyim” gibi anlamlara geldiğini de söylemişlerdir. Âyette zikir emredildikten sonra zikir kabilinden olan şükür de emredilmektedir. “Nankörlük yapmayın” emri şükrü emretmektir ki bu şükür de bir tür zikirdir. Bu durumda âyette zikir emri üç kez emredilmiş olmaktadır. Üç kesrettir. Çok zikir muhabbeti gösterdiği için bu âyetle “Beni sevin ki ben de sizi seveyim” denilmiş olmaktadır.²³

Kuşeyrî’nin konuyu âyetin lafzından farklı yorumlayan müfessirleri eleştirmesi bu tür izahların zikrin gerçek anlamı ve hâlini izah etmekten uzak olduğunu düşündüğünü göstermektedir. Onun açıklamalarında Allah-kul ilişkisinin sıcaklığı aktarıldığı gibi, zikirle ulaşılabilecek manevi haller de anlatılmaktadır. Kuşeyrî’nin zikri “Zâkirin mezkûrun şuhûdunda istiğrak halini yaşaması, sonra mezkûrun varlığında yok olması, taki kişinin herhangi bir şekilde varlığını hissetmemesidir” şeklinde tanımlaması zor bir hal olarak anlaşılabilir. Ancak Allah Teâlâ’nın müşriklere karşı mü’minleri överek, kalplerinin Allah’ın zikriyle mutmain olduğunun açıklandığı²⁴ âyetini düşündüğümüzde ancak Kuşeyrî’nin izah ettiği şekildeki zikrin kalpleri mutmain kılacağı, makalenin girişinde değinilen hadislerde anlatılan hallerin yaşanmasına sebep olacağı anlaşılmaktadır.

²² Buhârî. “Tevhîd” 15; Müslim, “Tevbe” 1; “Zikr” 2.

²³ Kuşeyrî. *Letâifu’l-işârât*. 1/77-78.

²⁴ er-Ra’d 13/28.

Rûzbihân el-Baklî'ye (öl. 606/1209) göre âyet insanlar Allah'ı sırlarıyla, gaflet anlarında, Allah'ı Allah olduğu için tevhidle zikrettiklerinde O da mü'minleri nurların keşfi, rahmetinin inzali ve kendisine kavuşturmakla zikredecektir. Zikredenlerin farklı mertebeleri vardır. Bazıları dil ve ârif bir kalble zikrederek zikrin lezzetine ulaşır. Bazıları ihlaslı amellerle ve kabul edilmiş ibadetlerle zikrederler ta ki kendilerini unuturlar ve kalplerinin kendilerini götürdüğü yere vasıl olurlar. Bazıları halleriyle zikredip hayâ denizlerine ulaşarak Mevlalarının onları ezeldeki zikrini ve bu zikrin ebede kadar üzerlerinde kalmasını müşahede ederler. Bu şekilde Allah'ın ezeli ve ebede sirayet eden bu iki önemli zikrini görünce hayâ ederler ve zikirleri gözlerinde değersizleşir.²⁵ Baklî'nin açıklamalarından kulun zikirle ve zikir esnasında en üst rahmete, ilahi lütuf ve alakaya muhatap olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Cüzey'e (öl. 741/1340) göre, "Hadislerde de vârid olduğu üzere Allah'a en fazla yakınlık, mücâlese ve beraberlik zikirde bulunmaktadır. Zikirde genel maksad sevab kazanmak olmakla birlikte özel maksat kurbiyet ve huzurdur. Bu iki makam arasında birçok mesafe vardır. Bazı kullar hicabın arkasında kalırken bazıları kurbiyet elde ederek ahabpların seçkinlerinden olur. Zikrin çeşitleri ve her birinin kendine has bir sonucu vardır. Kelime-i tevhid zikrinin sonucu tevhid-i has; tekbirin sonucu Allah'ı yüceltmek, lâ havle ve hasbunallah'ın sonucu Allah'a tevekkül ve güven; Allah'ın ihsan ve rahmet manası içeren isimlerinin meyvesi şükür, güçlü bir ümit ve muhabbettir. Allah'ın ilimle ilgili isimlerini zikrin meyvesi eşyanın hakikatine muttali olma gibi farklı özel sonuçları vardır. İşin özü bütün zikirlerden elde edilecek en büyük sonuç ve ana hedef gönülden "Allah" diyebilmektir.²⁶

İbn Cüzey'in izahlarında zikrin Allah'a kurbiyet sağlaması yönü açık ve geniş bir şekilde açıklanmaktadır. Bu açıklamalar makalenin girişinde naklettiğimiz ve müfessirlerin de aktardığı hadislerde anlatılan durumlarla tam olarak örtüşmektedir. Müfessirlerin manevî alana ilgileri ziyadeleştikçe nasların zahirinde anlatılan hususlara uygun yorumların çoğaldığı; akli yaklaşımlar arttıkça daha soyut, Allah'ın kulunu bizzat zikretmediği, sevap ve mağfiretle andığı gibi yorumların çoğaldığı görülmektedir.

²⁵ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî. *'Arâ'isü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008), 1/68.

²⁶ Muhammed b. Ahmed b. Cüzey Kelbî. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/87-89; Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn. *Mehâsinu't-te'vîl*. tsh. Muhammed Fuad Abdulbâkî (B.Y: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/310-316.

Allah Teâlâ'nın kullarını zikir ve tefekkürle sorumlu tuttuğunu belirten Râzî'ye (öl. 606/1210) göre "Zikir dil, kalb ve organlarla gerçekleştirilir. Dille zikir Allah'ı hamd, tesbih etmek ve kitabını okumaktır. Kalple zikir ise 1. Allah'ın zat ve sıfatlarına delâlet eden delilleri düşünmek ve bu delillerle ilgili oluşan şüpheleri yok etmek için tefekkür etmek. 2. İslam'ı yaşamasını kolaylaştıracağı Allah'ın tekliflerinin keyfiyetini, ahkâmını, emir ve yasaklarını, va'd ve va'idini düşünmek. 3. Allah'ın yarattığı bütün zerrelere tefekkür ederek, her bir zerrenin âlemi kudsî yansıtan cilalanmış bir ayna gibi olmasıdır. Kul bu şekilde zerrelere baktığında bakışının şua'ları celal âlemine ulaşır. Bu nihayeti olmayan bir makamdır. Allah'ın kulunu sevap, medih, rızasını izhar ve ikramda bulunmak gibi durumlarla zikir de bu âyetin anlam dairesine girer. Bu ayette Kul Allah'ı ne kadar güzel, farklı duygu ve hal ile zikrederse Allah'ın da aynı çeşitlilik ve bol mükafatlarla karşılık vereceği va'd edilmektedir.²⁷ Râzî'nin açıklamalarının hem sûfî yorumları hem de diğer müfessirlerin açıklamalarını içerdiği görülmektedir.

Kurtubî'ye göre (öl. 671/1273) "Zikrin aslı zikredilen konusunda kalbin uyanık ve dikkatli olmasıdır. Dille zikre zikir denmesi kalple zikre delâlet etmesindedir. Lisanda zikir çoğaldığında düşünme ve anlamadan daha derin bir hal oluşur. Ayetin anlamı hakkında 'Beni itaatle zikredin, ben de sizi sevap ve mağfiretle zikredeyim'; "Zikir taattir. İtaat etmeyen. İsterse çok Kur'an okusun, tesbih ve tehlil getirsin fark etmez zikretmemiş olur" yorumları nakledilmiştir. Ebû Osman en-Nehdî (öl. 100/718-19) 'Allah'ın bizi zikrettiği saati biliyorum' dediğinde insanlar 'nereden biliyorsun' dediklerinde bu ayeti okuyarak 'Allah Teâlâ böyle buyuruyor' dedi. Ona 'Zikrettiğimiz halde niçin manevî bir lezzet bulmuyoruz' dediklerinde 'Allah'ın sizin herhangi bir organınızı taatiyle süslemesine hamd edin' demiştir. Zunnûn el-Mısri (öl. 245/859 [?]), 'Kim Allah'ı hakikaten zikrederse Allah dışındaki her şeyi unuttur, kalbinde başkası kalmaz. Allah da onu her şeye karşı korur ve o kulu her şeye tercih eder' demiştir. Kalbin zikrinden murad her halükârda zikrin devamlılığının sağlanmasıdır. Hadislerde Peygamberimizin bir dilinden Allah'ın zikrinin ıslaklığı eksik olmamasını tavsiye ettiği²⁸ ve hadis-i kutsîde ise 'Kulum beni zikrettiğinde, zikretmek için dudaklarını kıpırdattığında onunla birlikteyim' buyrulduğu²⁹ açıklanmaktadır.³⁰ Kurtubî'nin

²⁷ Fahrüddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed er-Râzî. *Mefâtihu'l-gayb*. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 4/158-159. Ayrıca bk. Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil. *el-Lübâb fi 'ulûmu'l-kitâb*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/75-76.

²⁸ İbn Mâce, "Zikir", 53.

²⁹ İbn Mâce, "Edeb", 53.

açıklama ve nakilleri zikrin önemini gösterdiği gibi kendisinin de irfânî yönünün bulunduğunu ve eserinin işârî te'viller açısından da zengin bir kaynak olduğunu göstermektedir.

Elmalılı (1878-1942), “أَذْكُرْكُمْ” ifadesini “ben de sizi anayım” şeklinde meallendirmektedir. Konuyla ilgili işârî tefsirlerdeki temel yorumları naklettikten sonra zikrin herhangi bir karşılığa mukabil olmaksızın olgun aşk ve muhabbetin sonucu olduğunu ve bu hassasiyetle yapıldığında çok güzel sonuçlarının olacağını açıklamaktadır.³¹Elmalılı'nın izahlarında zikrin manevi kazançlarına, Allah-kul ilişkisinin nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiğine dair kıymetli bilgiler verdiği görülmektedir. Aynı şekilde modern dönem müfessirlerinden Seyyid Kutup (1906-1966) âyeti duygusal bir coşkunlukla açıklayarak kâinatın sahibi Yüce Allah'ın kendi zikrini fani, küçücük kulunun zikrine denk saymasının kul için en büyük lütuf olduğunu gibi izahları kaydetmektedir.³² Seyyid Kutub'un açıklamalarından âyetin Müslümanın kalb ve hayatında oluşturmak istediği sonuçları dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Buraya kadar görüşlerini naklettiğimiz İbn Abbas, Ebû Osman en-Nehdî Süddî, Kuşeyrî, Baklî, İbn Cüzey, Râzî, Kurtubî, Elmalılı ve Seyyid Kutup'un müfessirlerin izahlarının âyetin mantukuna ve hadislerde anlatılan bilgilere uygun olduğu; işârî yorumların da naslarda anlatılan bilgilerle aynı doğrultuda olduğu görülmektedir.

1.2. “أَذْكُرْكُمْ” İfadesini Allah'ın Kulunu Mağfiret, Hayır ve Sevapla Zikri Olarak Açıklayan Müfessirler ve İzahları

H. Basrî'ye (öl. 110/728) göre âyetin anlamı “Siz beni vacib kıldıklarımla zikredin ki ben de sizi kendime söz verdiklerimle zikredeyim” demektir.³³ Mukâtil b. Süleyman'a (öl. 150/767) göre âyet “Beni itaatle hatırlayın/zikredin ki ben de sizi hayırla zikredeyim”;³⁴Taberî, İbn Ebû Zemenî ve Vâhidî'ye göre “Beni taat, emir ve yasaklarda zikredin ki ben de sizi rahmet ve mağfiretimle zikredeyim. Allah kendini zikredeni zikreder,

³⁰ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1427/2006), 2/459-461.

³¹ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000), 1/440-442.

³² Seyyid Kutup. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1989), 1/213-214.

³³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid vd. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 2/125-126.

³⁴ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/87.

şükredene ziyadeleştirir, inkâr edeni ise cezalandır.” anlamına gelmektedir.³⁵ Zemahşerî’ye (öl. 538/1144) göre âyet “Ben sizi peygamber göndererek hatırladığım gibi sizde beni taatimle zikredin ki ben de sizi sevapla zikredeyim” anlamına gelmektedir.³⁶

Âlûsî’ye (öl. 1270/1854) göre Allah Teâlâ “Kalben ve bedenen beni zikredin” buyurmaktadır. Zikrin ilk adımı hamd, tesbih, tahmid ve Kur’an okumadır. İkinci adımı Rabbani sırlar, ilahî sıfatlar, va’id, va’d ve ilahi tekliflerle ilgili delilleri tefekkürdür. Üçüncü adımı organların haramlardan uzaklaşarak, emirleri istiğrak halinde yerine getirmesidir. Namaz bu üç adımı da kapsadığı için Kur’an’da zikir olarak ve Cuma suresinde de ‘*Zikre koşun*’³⁷ buyrulmuştur. Ehl-i tahkîk/mutasavvıflar ‘Allah’ı zikrin hakikati, O’nun dışındaki her şeyi unutmaktır’ demişlerdir. “أَذْكُرْكُمْ” ifadesi “Ben de sizi sevapla zikredeyim” anlamına gelmektedir. Burada bir kelimenin aynı bağlamda farklı anlamlarda kullanılması anlamına gelen müşâkale sanatı gereğince “أَذْكُرْكُمْ” buyrulmuştur. Konuyla ilgili hadislerde de aynı durum söz konusudur.³⁸

Âyeti ve zikir konusunu tenzih temelli değerlendiren İbn Âşûr (1909-1970) şunları kaydetmektedir. “Biz her işte Allah’ın emir ve yasaklarını düşünmekle, zikirle mükellefiz. Yine Allah’ı hamde, takdise, itaate davet eden her cümlede de dille zikirle mükellefiz. Zikir, Allah’ın zatı ile ilgili değildir. Âyet takdiren ‘Azametimi, sıfatlarımı, övgümü, bu konuda gereken emir ve yasaklarımı zikredin veya nimetlerimi zikredin’ demektir. Bu anlamlar iktizanın delaleti yoluyla anlaşılmalıdır. ‘أَذْكُرْكُمْ’ mecazî bir ifadedir. ‘Sizi dünyada nimetlerimi ziyadeleştirme, yardım, destek olarak; ahirette ise sevap ve dereceleri yükselterek zikredeyim’ anlamına gelir. Hakikî anlamıyla zikir Allah için muhaldir. Zikirden murat zatların ve sıfatların zikri değil, lütufların ve kendilerine gelen iyiliklerin zikridir.³⁹ Tefsirinde “Kulum beni bir toplumda zikrederse...” hadisini de zikreden İbn Âşûr’un kelâmî kaygılarla yaptığı anlaşılabilir yorumların ayette anlatılan sıcak Allah-kul ilişkisini yeteri kadar izah etmediği görülmektedir.

Buraya kadar izahlarını naklettiğimiz müfessirlerin zikrin önemiyle açıklamalarda bulunmalarına ve ilk görüşle ilgili rivayetleri nakletmekle birlikte konuyu Allah’ın kulunu

³⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/693-696; İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîz*. 1/188. Vâhidî. *el-Vecîz*. 1/139.

³⁶ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf an hakâiki’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2008), 1/347.

³⁷ el-Cuma 62/9.

³⁸ Şihâbuddîn es-Seyyîd Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, (Beyrût: Dâru’l-hyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.), 2/19.

³⁹ Muhammed b. Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*. (Tunus: Dâru Sahnûn li’n-Neşrve’t-Tevzî’, 1984), 2/50-51.

zikri şeklinde açıklamadıkları görülmektedir. Bu anlam tercihinde Allah kul ilişkisini tenzih üzerinden açıklamalarının etkili söylenebilir.

Bazı müfessirlerin ise konuyla ilgili her iki görüşü nakleden Suyûtî (öl. 911/1505) ve Ebüssuûd'un (öl. 982/1574) açıkça bir görüş tercihinde bulunmadıkları görülmektedir. Taberî'nin naklettiği görüşleri nakleden Suyûtî ek olarak Ebu Hureyre'den (öl. 58/678) "Kul beni zikrettiğinde şükretmiş, unuttuğunda inkâr etmiş olur" sözünü ve İbn Abbas'tan "Allah Teâlâ'nın Hz. Davud'a 'Zalimler beni zikretmesinler, beni zikredeni zikretmek benim sözümdür. Eğer zalim zikrederse o susana kadar onu lanetimle zikrederim' şeklinde vahyettiğini nakletmektedir.⁴⁰ Âyetle ilgili daha önceki müfessirlerin görüşlerini nakleden Ebüssuûd'a göre ayette zikre teşvik bulunmaktadır.⁴¹ Suyûtî'nin tercihte bulunmaması tefsir metodundan kaynaklanmakla birlikte Ebüssuûd'un tercihte bulunamadığı veya böyle bir duruma ihtiyaç hissetmediği de söylenebilir.

Görüşlerini naklettiğimiz Hasan-ı Basrî, Taberî, İbn Ebû Zemenîn, Vâhidî, Âlûsî ve İbn Âşûr'un konuyu Allah'ın kulunu sevap, rahmet ve mağfiretle zikri olarak açıkladıkları görülmektedir. Bu âlimler arasında tâbiûn, rivayet, dirayet ağırlıklı ve modern dönem müfessirlerinin olduğu, ayrıca Âlûsî'nin eserinde işârî yorumların öne çıktığı da görülmektedir.

el-Bakara 152. âyetin lafzına bağlı kalarak "Allah'ın kulunu zikretmesi" olarak açıklamasının hadislerde anlatılan Allah'ın bizzat kulunu zikrettiği, zikreden kulunun adını yanındaki meleklerle söylediği şeklindeki beyanlara uygun olduğu görülmektedir. Allah'ın zâkir kulundan meleklerle bahsetmesi kul için itibar, şan, şeref ve rıza anlamına geldiği gibi Hz. Âdem'e/insanoğluna hilafet görevinin verilmesine "Seni tesbih, hamd ve takdis eden biz melekler varken, niçin ona bu görevi veriyorsun" diyen⁴² meleklerle salih kuluyla övünmesi, kulunun hilafet misyonuna uygun davrandığını açıklanması anlamına geldiği de anlaşılmaktadır.

Zikrin sonuçlarıyla ilgili açıklamalar Hz. Peygamber ve sahabiler için olduğu gibi daha sonraki dönemlerde ihlasla kulluk ve zikir yapanlar için kelimelerle anlatılamayacak kadar bir mutluluk, manevi şan, şeref ve seçilmişlik duygusu kazandırmaktadır. Bu sıcak ve

⁴⁰ Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî. *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu Hicr, 2003), 2/37-56.

⁴¹ Ebüssuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Riyâd: Mektebetu Riyâdi'l-Hadîs, ts.) 1/286.

⁴² el-Bakara 2/30. Bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/409-436.

yakın ilişkinin açıklanmasının bir amacının da müşrik ve Yahudilerin baskısından sıkılan, zaman zaman zorlanan Hz. Peygamber ve sahabilerin Allah tarafından sahiplenilip övüldüklerini göstermek, Allah'ın sevgisiyle müjdelenerek kalplerinin yatıştırılması olduğunu da düşündüğümüzde ayetin lafzına uygun açıklanmasının daha doğru olduğu görülmektedir.

Allah'ın kulunu zikrini ilk dönemden itibaren bazı müfessirlerin kulunu sevap, mükâfat ve rahmetle zikri şeklinde İbn Âşûr'un tespitiyle iktizanın delâleti üzerinden açıkladıkları görülmektedir. Aslında Allah'ın kulunu zikri kaydedilen sevap, mükâfat ve rahmeti zaten içermektedir. Ancak doğrudan Allah'ın zikrinden bahsedilmediği için bu yorum ya manevî tecrübe eksikliğinden veya tenzihci anlayıştan kaynaklanmış olmalıdır. İbn Âşûr bu tenzihci yaklaşımı açıkça ifade ederek Allah'ın zikrinin mecazî olduğunu kaydetmektedir. Kelamî tartışmaları ve mezhebi kabulleri düşündüğümüzde bu yaklaşım doğru kabul edilmektedir. Tenzihci yaklaşım ilk planda daha tutarlı gibi gelse de konuyla ilgili nasları dikkate aldığımızda bu yaklaşımın âyet ve hadislerde anlatılan ve kurulması istenen sıcak, samimi Allah-kul ilişkinin yeteri kadar dikkate almadığı, zikrin kulun düşünce dünyası, kalbi ve hayatı üzerindeki etkisini azalttığı ve mesafeli bir Allah-kul ilişkisini yansıttığı söylenilebilir.

Tefsirlerde görülen yorum farklılığının meallere yansıdığı, meallerin çoğunluğunda lafza bağlı çeviri yapıldığı görülmektedir. Abdülbaki Gölpınarlı, Elmalılı Meali (Orijinal), Ömer Nasuhi Bilmen, Süleyman Ateş, Bayraktar Bayraklı, Diyanet İşlerinin eski ve yeni meallerinde, Şaban Piriş, Yaşar Nuri Öztürk ve Diyanet Vakfı meallerinde âyet lafzına bağlı kalınarak çevrilmiştir. Bazı meallerde ise "Allah'ın kulunu af, mağfiret ve mükâfatla zikri" şeklinde anlam verilmiştir.⁴³

2. Ankebût Sûresi 45. Âyet

el-Ankebût Sûresi 45. âyette " أَنْتُمْ مَا أَوْجِي إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ " buyrulurken Hz. Peygamber'den Kur'an okuyup, namaz kılması, namazın insanı hayasızlık ve münkerden alıkoyacağı açıklanarak en önemli olan hususun Allah'ın zikri olduğu beyan edilmektedir. Âyette geçen " وَالَّذِكْرُ لِلَّهِ أَكْبَرُ " ifadesi

⁴³ Bk. Kuranmeali.com, "Türkçe Kur'an Mealleri" (Erişim 15 Ekim 2020).

tefsirlerde “Allah’ın kulu zikri” ve “Kulun Allah’ı zikri” olarak farklı şekillerde açıklanmıştır.

2.1. “وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ” İfadesini Allah’ın Kulu Zikri Olarak Açıklayan Müfessirler ve İzahları

İbn Abbas’tan Allah’ın kulunu zikrinin, kulun Allah’ı zikrinden daha önemli durum olduğu nakledilmektedir.⁴⁴ Mukâtil’e göre “Namaz kıldığında ve Allah’ı zikrettiğinde Allah da seni daha hayırlı bir şekilde zikreder. O’nun seni zikretmesi senin onu namazda zikretmeden daha hayırlıdır.”⁴⁵ Zeccâc (öl. 311/923) âyetin iki şekilde anlaşılabileceğini belirttikten sonra ilk görüş olarak “Siz Allah’ı zikrettiğinizde Allah’ın sizi zikretmesi sizin zikrinizden daha büyüktür” demektedir ve ikinci görüş olarak “Zikir, fahşa ve kötülükten sakınmadan daha önemli bir durumdur” anlamını nakletmektedir.⁴⁶

Taberî âyetin beş farklı şekilde açıklandığını kaydetmektedir: 1. “Allah’ın sizi zikri sizin O’nu zikrinizden daha üstündür.” İbn Abbas, Abdullah b. Ebî Rebia’ya (öl. 35/656) bu âyetin anlamını sorduğunda o: “Âyet tesbih, tahmid ve tekbiri anlatıyor” (namazda) dedi. İbn Abbas “Bence âyetin anlamı senin söylediğinden daha farklıdır. Bana göre ‘Siz O’nu zikrettiğiniz zaman, O’nun sizi zikretmesi sizin zikrinizden daha üstündür’ şeklindedir dedi. Diğer bir rivayette bir adam İbn Abbas’a bu âyetin anlamını sorduğunda o: “Oruç ve namazdır” dedi. Adam ben başka biriyle yolculuk yaptım o: “Allah’ın sizi zikri sizin onu zikrinizden daha üstündür” dedi deyince İbn Abbas görüşünden vazgeçerek “Arkadaşın doğru söylemiş” dedi. 2. Sizin Allah’ı zikretmeniz her şeyden daha değerlidir. Selman-ı Fârisî’ye (öl. 36/656 [?]) “En faziletli amel nedir” diye sorulunca o, “Kur’an okumuyor musun en kıymetli şey Allah’ı zikretmektir” dedi. Ümmü’d-Derdâ (öl. 30/650): “Namaz, oruç gibi tüm ibadetleri yapman ve yasaklardan kaçınman zikirdir, bunun da efdali ise tesbih etmektir” dedi. Katâde (öl. 117/735), “Allah’ı zikretmekten daha büyük bir şey yoktur.” dedi. 3. İbn Abbas âyetin anlamının “Sizin Allah’ı zikriniz diğer her şeyden önemlidir. Allah’ın sizi zikri ise sizin onu zikrinizden daha önemlidir” demiştir. 4. Allah’ın namaz kılan kulu zikretmesi namazdan daha önemlidir. 5. Namazda Allah’ı zikir, namazın seni fahşa ve

⁴⁴ Abdurrezak b. Hemmâm es-Sa’ânî, *Tefsîru'l-Kur’ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebu’r-Rüşd, 1410/1989), 2/98.

⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/520.

⁴⁶ Ebûlshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur’ân ve i’râbihi*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrût, Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988), 4/170.

münkerden sakındırmasından daha önemlidir bu görüşleri nakleden Taberî tercih olarak “Âyetin zahirine en uygun olan görüş Allah’ın kulunu zikri şeklindeki birinci görüştür” demektedir.⁴⁷ Taberî’nin dördüncü görüş olarak naklettiği “Allah’ın namaz kılan kulu zikretmesi namazdan daha önemlidir” görüşü kulun Allah’a yönelmesinden ziyade Allah’ın kula yönelme ve ilgisinin daha önemli olduğunu açıklaması yönüyle âyeti farklı bir açıdan açıklamaktadır. Bu yorum kula ibadetini büyük görmemeyi de anlatmaktadır.

İbn Ebû Zemenîn’in nakline göre Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) bu âyeti el-Bakara 152. âyeti okuyarak açıklamıştır.⁴⁸ Sülemî (öl. 412/1021) âyeti şu şekilde açıklamaktadır: “Namaz, ancak münker ve fahşanın namazdan önce terkedilmesiyle tamam olur. Allah’ın kulu zikrinde herhangi bir açıdan eksiklik yoktur. Hâlbuki kulun zikri istek ve beklentileriyle lekelidir. Senin zikrin menfaat amaçlıdır. Allah’ın zikri ise ikram ve lütuftur. Bundan dolayı da daha üstündür. Allah’ın ezeldeki sizi zikri, sizin zikrinizden daha büyük, kadîm ve tamdır.⁴⁹ Kuşeyrî’ye (öl. 465/1072) göre Allah’ın zikri kadîm, insanların zikri muhdes olduğu için Allah’ın zikri daha büyük, önemlidir. Kuşeyrî daha sonra sûfilerden Allah’ın seni zikri senin O’nu zikrinden daha büyüktür. Allah’ın senin saidliğini ilan ederek zikri senin ibadetle zikrinden daha önemlidir. Allah’ın zikri fuhşiyat ve münkerin sultasındaki kulun zikrinden daha değerlidir gibi görüşleri nakletmektedir.⁵⁰ Bu yorumlar Bâkî olanın fani olanı zikrinin her hâlükârda daha üstün olduğunu anlatılıyor. Âyetin başlangıcında namazın insanı münker ve fuhşiyattan uzaklaştırmasına atıf yapıldığı için ancak bu şekilde arınanların gerçek zikre nail olabildikleri anlatılmış olmaktadır.

Baklî’ye (öl. 606/1209) göre namazın hakikati zikrin etkisiyle kalbin manevi âlemde hazır olması ve murâkabe halinin yaşanmasıdır. Namazdaki zikir fahşâ olan gafleti; fikir ise münker olan kötü havâtırları defeder. Bu şekildeki namaz, kulu amellerine güvenmesinden ve Allah’tan uzaklaşmaktan alıkoyar. Bu evsiftaki namaz ariflerin göz aydınlığı olur.

⁴⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 10/145-148. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-azîm*, 9/3067-3068; Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî. *en-Nüket ve’l-uyûn*, thk. Abdulmansur b. Abdurrahman, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye-Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfi, ts.), 4/285; Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, 11/553-557; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü’l-Cevzî. *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*.thk. Abdurrezzak el-Mecdî. (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1431/2010), 3/409; Vâhidî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994), 3/421-422.

⁴⁸ İbn Ebû Zemenin. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîz*, 3/348.

⁴⁹ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ el-Ezdî es-Sülemî. *Hakâiku’t-Tefsîr*, thk. Seyyid İmrân. (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2001), 2/117.

⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, 2/458-459.

Rasulullah'ın "Namaz göz aydınlığımdır" hadisinde de bu namaz anlatılmıştır. Baklî bu âyetin tefsirinde Kuşeyrî'nin naklettiği yorumlardan bazılarını da nakletmektedir.⁵¹

İbn Kesîr (öl. 774/1373) ilk görüş olarak "Kulları Allah'ı zikrettiklerinde O'nun kullarını zikretmesi en önemli şeydir" görüşünü nakletmektedir.⁵² Ebû Hayyân (öl. 745/1344) önce Allah'ın kulunu zikriyle ilgili görüşü nakledip kîle diyerek diğer görüşleri vermektedir.⁵³ Seâlibî (öl. 875/1471) sahabe ve tabiin müfessirlerine dayanarak önce Allah'ın kulunu zikriyle ilgili görüşü, sonra kîle diyerek "fahşa ve münkerden uzak durarak namazla birlikte Allah'ı zikretmek en büyüktür" görüşünü ve diğer görüşleri kaydetmektedir. Ayrıca Kuşeyrî'ni *er-Risâle* isimli eserinden de zikirle ilgili uzun bir alıntı nakletmektedir.⁵⁴

Bikâî'ye (öl. 885/1480) göre namazın ruhu ve en büyük maksadı Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmektir ki bu en büyük zikirdir. Zâkir bütün kalbiyle Allah'a yönelerek zikrettiğinde özü nurlanarak kötülüklerden uzak durur ve zikrin meyvesini elde eder. Bu şekilde zikrin kötülükten uzak tutması, namazın uzak tutmasından daha güçlüdür. Allah Teâlâ'nın zikri ise öyle büyük bir durumdur ki el-Bakara 152'de bu anlatılmaktadır. Kul Allah'ı zikrederek namazda Allah'a yöneldiğinde, Rabbi onun en yakını olur, kulunu tavsif edilemeyecek derecelere yükseltir ve tavsif edilemeyecek şekilde kendi nurundan elbiseler giydirir.⁵⁵ Bikâî ayeti önce namazın en büyük zikir olduğu şeklinde açıkladıktan sonra daha önemli bir husus olarak Allah'ın kulunu zikrini zikrin semerelerini de dikkate alarak açıklamaktadır. İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) Kur'an'da zikir olarak da isimlendirilen namazın diğer ibadetlerden daha önemli bir ibadet olduğunu, kulun Allah'ı zikrinin en faziletli amel olduğunu açıkladıktan sonra "Zikrin karşılığı el-Bakara 152'de beyan edildiği gibi Allah'ın kulunu zikirdir". Bu zikir günahlarla lekelenmiş zikirten, köle azat etmekten, düşmanı öldürmekten, dostlara ikramda bulunmak, mal infak etmekten daha hayırlıdır.⁵⁶ Görüşlerini naklettiğimiz İbn Abbas, Hasan-ı Basrî, Mukâtil, Taberî, Sülemî, Kuşeyrî, Baklî, İbn Kesîr, Seâlibî, Ebû Hayyân, Bikâî, İsmâil Hakkı Bursevî gibi müfessirlerin konuyu Allah'ın zikri olarak açıkladıkları görülmektedir. Bu müfessirler arasında sahabe ve

⁵¹ Baklî, *Arâis*, 3/105.

⁵² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 10/516.

⁵³ Endelûsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-Muhît*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 7/150.

⁵⁴ Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, 4/296-297.

⁵⁵ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-suver* (Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.) 14/446-447.

⁵⁶ İsmail Hakkı Bursevî. *Ruhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 6/506. Ayrıca bk. Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 20/164.

tâbiûndan âlimler olduğu gibi rivayet ağırlıklı ve işârî tefsir müelliflerinin olduğu görülmektedir. İşârî yorumların temellerinin ilk dönem kaynaklarına dayandığı da anlaşılmaktadır.

2.2. “وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ” İfadesini Kulun Allah’ı Zikri Olarak Açıklayan Müfessirler ve İzahları

Ferrâ’ya (öl. 207/822) göre âyet “Allah’ın sizi sevabla zikretmesi sizin zikrinizden daha önemlidir” veya “Namaz insanı fahşa ve münkerden alıkoyar, zikir bu konuda daha etkilidir.” anlamlarına gelmektedir.⁵⁷ “Allah’ın zikri ifadesi tesbih ve tekbir demektir. İbn Abbas’tan Allah’ın zikrinin en önemli durum olduğu da nakledilmiştir.⁵⁸

Zemahşerî’ye göre âyet “Namaz diğer taatlerden daha üstündür.” anlamına gelmektedir. Nitekim el-Cuma suresi 9. âyette namaz “Allah’ın zikrine koşun” buyrulur zikir olarak da isimlendirilmiştir. İbn Abbas’tan diğer görüş de nakledilmiştir.⁵⁹

Begavî (öl. 516/1122) “Allah’ı zikir en büyük taattir” dedikten sonra zikrin faziletini anlatan hadisleri nakletmekte ve “Allah’ın sizi zikri, sizin onu zikrinizden daha üstündür” görüşünü vermektedir.⁶⁰ Râzî (öl. 606/1210) âyeti “Siz babalarınızı onların sıfatlarını düşünerek tüm kalbiniz ve güzel sözlerinizle zikrediyorsunuz. Hâlbuki Allah’ı zikretmek en değerlidir ve O’nu en büyük ta’zim duygusuyla zikretmeniz gerekir.” şeklinde açıklamakta fakat Allah’ın kulu zikrinden bahsetmemektedir.⁶¹

Âyetle ilgili görüşleri nakleden Kurtubî kendi görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Bu genel bir ifadedir. Zikir ve bir parçası olan namaz insanı hayâsızlık ve kötülüklerden korur. Zikrin son noktası murâkabe halidir. En iyi zikir faydalı ilimle, Allah’tan başka her şeyden uzaklaşarak bütün kalbiyle tam yönelerek yapılan zikirdir. Allah’ın kulunu zikretmesi hidayet vermesi ve ilmin nurunu vermesidir ki bu da zikrin semeresidir. el-Bakara 2/152. âyette de bu konu anlatılmaktadır.⁶² İbn Cüzey’e göre “Namaz zikrullah diye isimlendirildiği için en büyük taattir, devamlı yapılan zikir belli zamanla sınırlı olmadığı için kötülükten alıkoymada sınırlı zamanda yapılan namazdan daha değerlidir. Hadiste de

⁵⁷ Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân* (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1403/1983), 2/317.

⁵⁸ Abdurrezak b. Hemmâm es-Sa’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebu’r-Rüşd, 1410/1989), 2/98.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/461; Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, 13/4753.

⁶⁰ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ud el-Begavî. *Me’âlimü’t-tenzil*, thk. Mahmud Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru’t-Tayyibe, 1409/1988), 997-998.

⁶¹ Fahrudîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed er-Râzî. *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 25/75.

⁶² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’ân* 16/369-370.

geçtiği üzere zikrin sevabı her şeyden daha fazladır.⁶³ İbn Âdil de (8/14. yüzyıl) zikirle ilgili hadislerden sonra kîle diyerek Allah'ın kulunu zikriyle ilgili görüşü vermektedir.⁶⁴

Habenneke'ye (öl. 1978) göre Allah'ı fikirle, kalple ve dille zikretmek fahşa ve münkerden alıkoymada çok büyük etkiye sahiptir. Özellikle bu zikir gece ve gündüz sürekli olduğunda daha etkili olur. Fakat bu zikir namazın yerine geçmez. Hz. Peygamber'in yaşantısında ve sözlerinde geçtiği gibi zikir insana yapılan en önemli tavsiyelerdendir.⁶⁵ Habenneke'nin ifadelerinden onun "Allah'ın kulunu zikrinin en önemli husus olduğu" konusuna değinmediği görülmektedir. İbn Âşûr (1879-1973), Allah'ın kulu zikretmesine hiç değinmeden ayetten namazın da bir tür zikir olduğu, kötülükten alıkoyma için namazın kastedildiğini âyetin Allah'ın emir ve yasaklarının düşünülmesini, tevhide iman edip, şirkten sakınılması gibi anlamları da içerdiğini kaydetmektedir.⁶⁶ Seyyid Kutup da Allah'ın kulunu zikretmesine değinmeden özellikle namazın öneminden bahsetmektedir.⁶⁷ demektedir. Habenneke, İbn Âşûr ve Seyyid Kutup'un Allah'ın kulunu zikrinden bahsetmedikleri görülmektedir.

Elmalılı ve Ö. Nasuhi Bilmen ise ana görüş olarak kulun zikrinin önemi anlatmakta, sonra Allah'ın kulunu zikrinden bahsetmektedir.⁶⁸ Merâğî (1883-1952) Allah Teâlâ'nın sizi rahmetiyle zikretmesi sizin onu itaatinizle zikretmenizden daha önemlidir.⁶⁹ demekte Mevdûdî (1903-1979) ise âyeti namazın önemi üzerinden açıklayarak namazda Allah anıldığında Allah'ın da kulunu anacağını kaydetmektedir.⁷⁰ Hasan Basri Çantay'a göre ise zikrullahtan murat esas umdesi Allah'ı zikir olan namazdır. İbn Abbas'tan bu âyette Allah'ın kulu zikrettiği görüşü de nakledilmiştir.⁷¹ Kur'an Yolu tefsirinde de Allah'ın zikrinden maksadın namaz olduğu açıklanmaktadır.⁷²

⁶³ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/160.

⁶⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 15/360-361.

⁶⁵ Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, *Meâricu't-tefekkiiri ve dekkâiku't-tedebburi* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1423/2002), 15/274-275.

⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrir vet Tenvir*, 20/261.

⁶⁷ Seyyid Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 8/167.

⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/242; Ömer Nasuhi Bilmen. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1990), 5/2668

⁶⁹ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el Halebî ve Evlâdihî, 1365/1946), 20/146.

⁷⁰ Ebu'l-A'lâ. el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/258.

⁷¹ Hasan Basri Çantay. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâli Kerim*. nşr. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Risale Yay. 1996), 2/349.

⁷² Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İleri başkanlığı Yayınları, 2006), 4/ 273-275.

Naklettiğimiz yorumlardan Ferrâ, Abdurezzak b. Hemmâm, Zemahşerî, Begavî, Râzî, Kurtubî, İbn Cüzey, İbn Âdil, Habenneke, İbn Âşûr, Seyyid Kutup, Elmalılı, Ö. Nasuhi Bilmen, Merâgî, Mevdûdî ve Hasan Basri Çantay'ın eserlerinde ve Kur'an Yolu tefsirinde konunun kulun Allah'ı zikri şekilde açıklandığı anlaşılmaktadır. Bu görüşün dilbilimsel, dirayet ağırlıklı ve özellikle modern dönem tefsirlerinde ağırlıklı olarak savunulduğu; Râzî, Kurtubî ve İbn Cüzey'in eserlerinde işârî izahlarında önemli bir yekun tuttuğu görülmektedir.

Müfessirlerin bu âyetteki “وَلَذِكْرُ اللَّهِ” ifadesinin ne anlam geldiği konusunda ihtilaf ettikleri görülmektedir. Âyette namazın önemi ve insanı kötülüklerden arındırdığı anlatıldıktan sonra “وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ” buyrulmaktadır. Burada iki durum arasında yani kulun namaz ve ibadeti ile Allah'ın kulu zikri arasında bir kıyaslama yapıldığı için en önemli olan husus ism-i tafdil kalıbındaki “أَكْبَرُ” lafzıyla vurgulanmaktadır. Bu ifade ile Allah Teâlâ “Ey kullarım! Sizin benim rızam için namaz kılıp ibadet etmeniz önemli, değerli olmakla birlikte asıl benim size değer vermem, kendi katımda sizi zikretmem daha değerlidir” buyurmuş olmaktadır. Bu anlamı ilk anlam olarak vermeyen müfessirlerin ayetteki bu hususa farklı sebeplerden dolayı yeteri kadar dikkat etmedikleri için âyeti kulun Allah'ı zikri şekilde anladıkları görülmektedir.

Klasik tefsirlerde en güçlü görüş olarak verilen birinci anlamın modern dönemde yaygınlaşan ve bazı tefsirlerde etkisi görülen akılcılık ve tasavvufi yaklaşımların eleştirilmesi gibi hususların⁷³ etkisiyle âyetin “kulun Allah'ı zikri olarak açıklandığı anlaşılmaktadır.

Tefsirlerde Allah'ın kulu zikretmesinin namaz, namazda Allah'ı zikir, Allah'ın mağfiretle kullarını anışı ve kulun Allah'ı zikretmesi gibi açıklamaların Süleyman Ateş, M. Esed, Hasan Basri Çantay, Hayrat Neşriyat, Elmalılı Meali (Orijinal), Edip Yüksel, Bayraktar Bayraklı ve Diyanet İşlerinin Eski ve Meallerinde de çeviriye esas alındığı, dolayısıyla âyetin doğru çevrilmediği görülmektedir.

Süleymaniye Vakfı ve Yaşar Nuri Öztürk meallerinde ise “Allah'ın zikri” ifadesi “Allah'ın zikri/Kur'an'ı daha büyüktür!” şeklinde baktığımız tefsir kaynaklarında görmediğimiz yeni ve farklı bir anlam takdir edilerek Kur'an olarak çevrilmiştir.⁷⁴

⁷³ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 32-40.

⁷⁴ Bk. Kuranmeali.com, “Türkçe Kur'an Mealleri” (Erişim 15 Ekim 2020).

Sonuç

Zikir konusu Allah-kul ilişkisinin en sıcak, canlı ve üst seviyesini anlatmaktadır. Mü'min tüm kalbiyle Allah dışındaki her şeyden, tüm bağılıklardan soyutlanarak Allah'ı zikrettiğinde Allah'ın şanını, şerefini, değerinin yüceliğini ilan ederek Allah katında şan, şeref, değer ve rahmete nail olmaktadır. Hadislerde anlatıldığı üzere bizzat Allah Teâlâ'nın bu sâlih kulunu zikrederek melekût âleminde meleklerle övgüyle bahsetmesi elde edilen sevaplardan kat kat daha değerlidir.

Allah'ın kulunu zikri el-Bakara Sûresi 152. âyette birçok müfessir tarafından âyetin mantukuna uygun olarak açıklanmışken, bazı müfessirlerce Allah'ın kulunu rahmeti, affı ve sevabı şeklinde açıklanmıştır. Bu ikinci yorum Allah'ın kulunu zikrinin anlam kapsamına girmekle birlikte âyette vurgulanan sıcak, yakın ve kula çok büyük manevi huzur, güç ve kurbiyet hissettiren anlamın etkisini kaybettirdiği gibi tek anlam olarak verilmesi de âyetin temel anlamını perdelemektedir.

el-Ankebût Sûresi 45. âyetteki "Allah'ın zikri" ifadesi bazı müfessirler tarafından "kulun Allah'ı zikri" şeklinde açıklanmıştır. Nakillerden bu yorumun sahabe ve tâbiîn döneminde de yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu izahın temelinde İbn Abbas'ın da yorumunu değiştirmesinde görüldüğü üzere âyette namaz ve önemi anlatıldığı "وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ" ifadesine yeteri kadar dikkat edilmemesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yorumun sonraki dönemlerde yaygınlaşmasında ilimlerin ayrışmasının, Allah-kul ilişkisinin ve zikir kavramının geniş bir açıdan ele alınmamasının, Kur'an ve hadislerdeki somut anlatımın kelimeleri tarafından soyut düzleme taşınmasının, Allah'ın kulu zikrinin bu tenzihci anlayışa uymamasından kaynaklandığı söylenilebilir. Bu izahın tefsirde akılcılığın arttığı, farklı gerekçelerle manevî tecrübeye dayalı tasavvuf ilmine mesafe konulduğu modern dönemde daha yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır.

Âyetlerin lafzıyla hadislerde anlatılan hususların örtüştüğü görülmektedir. Bu da Hz. Peygamber ve sahabenin kulluk ve zikir tecrübelerinin naslarda anlatıldığı gibi olduğunu göstermektedir. Ancak kelâmî kabul ve kaygılar, modern dönemde etkisini hissettiren algılar ve hadislerin tefsirde yeteri kadar dikkate alınmaması gibi hususların nasların iç bütünlükleri ve lafza uygun yorumlanmasının önüne geçtiği görülmektedir. Bu te'viller ana kabul haline geldiğinde hadislerdeki ifadeler de müfessiri bağlayıcı olmaktan çıkmakta ve dikkate alınmamaktadır. Bu yönüyle nasların doğru te'vil edilmemesi asıl anlamın

kaybolması veya göz ardı edilmesiyle sonuçlandığı gibi aynı konuyla ilgili hadislerin de aynı doğrultuda te'vil edilmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

İşârî tefsirler ve bu yorumları nakleden müfessirlerin eserlerinde Allah-kul ilişkisine dair daha derinlikli açıklamaların olduğu görülmektedir. Kur'an hakkında yapılan tüm yorumlar gibi işârî yorumların da sıhhat ve tutarlılığı değerlendirilmekle birlikte aktardığımız sûfî yorumların nasların lafız ve muktezasıyla uyumlu oldukları görülmektedir. Tefsir ilminin kendi içinde farklı ekollere ayrışması bir yönüyle gereklilik ve doğal bir durum olmakla birlikte Kur'an'ın bütüncül tefsir ve te'vilinde belli oranda fakirleşmeyle sonuçlandığı anlaşılmaktadır. İşârî tefsirler de bir ekolün bakış açısını yansıttığı ve belli konulara yoğunlaştığı için ağırlıklı olarak bu eserleri okuyanların Kur'an'a algı ve bilgilerinde bir daralmaya sebep olduğu da söylenilebilir.

Ankebût Sûresi 45. ayetteki " وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ " ifadesinin ilk kaynaklarda "Allah'ın kulu zikri" olarak açıklandığı ve bu izahın hadislerle desteklenmesine karşılık tarihsel süreçte bu anlamın önce ikinci anlama modern dönemde ise hiç dikkate alınmamaya başlandığı görülmektedir.

Bu makalede ele aldığımız konu çerçevesinde tefsir kaynaklarındaki görüşleri değerlendirdiğimizde tarihsel süreçte âyetlerin anlamlarına dair bir değişimin olduğunu görüyoruz. Erken dönem eserlerinin bütünü için geçerli olmasa da genelinde ayetlerin anlamalarının nasların genel çerçevesiyle uyumlu olarak açıklandığını veya ilgili tüm görüşlerin nakledildiği görülmektedir. Burada dilbilimsel tefsirlerin daha farklı bir yerde durdukları görülmektedir. Modern dönemde yazılan eserlerde özellikle el-Ankebût 45. âyetle ilgili anlam değişiminin öne çıktığı görülmektedir. Bu anlam değişiminde müfessirlerin bilgi birikimlerinin, ilgi alanlarının, tefsir yöntemlerinin etkisi olmakla birlikte kelimâ âidiyetlerin ve modern dönem algılarının etkili olduğu da söylenebilir. Konu Allah ile insan arasında yakın ve sıcak ilişki kurmanın imkânı, yolu ve kalbin hallerini ilgilendirdiği için müfessirlerin temkinli hareket ettikleri de söylenebilir. Bu temkinli duruşta İslam ümmeti arasında farklı sorunlara ve tartışmalara yol açan bâtınîlerin yanlış te'villerinin ve bazı sûfîlerin şatahatlarının etkili olmuş olması da mümkündür.

İşârî tefsir kapsamında değerlendirilmeyen Razî, Kurtubî, Bikâî ve Elmalılı gibi müfessirlerin eserlerinde de zikir, Allah-kul ilişkisi ve manevî durumlarla ilgili çok geniş ve derinlikli izahların olduğu görülmektedir. Bu durum tefsir eserlerinin sınıflandırılmasının

itibarî olduğunu, tefsirlerin tasniflerinde kesin ifadeler kullanmanın çok da doğru olmadığını göstermektedir.

Bu makalede naklettiğimiz bilgi ve yorumlar teorik değil yaşanmışlık yönü ağır olan Kur'an'ın anlam dünyasına girmede sadece dil, tarih ve rivayetleri bilmenin yeterli olmadığını, nümûne-i imtisal gösterilen Hz. Peygamber ve sahabilerin yaşadıkları manevî tecrübeye sahip olunmasının, bu hedef ulaşılmadığında en azından o bilgileri nakleden kaynakların dikkate alınması gerektiğini de göstermektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm*. Nemre: Mektebetu Nuveyd İslam, 1385/1965.
- Albayrak, İsmail. *Klâsik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmud, *Ruhu'l-meânî*. Beyrût: İdâratü't-Tibâti'l-Münîriyye-İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Mahmud Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1409/1988.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. Kâhire, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1990.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sıhah*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 3. Basım. Beyrût: Dâru'l-İlmî'l-Malâyîn, 1404/1948.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâli Kerim*. nşr. M. A. Yekta Saraç. İstanbul: Risale Yay. 1996.
- Demagânî, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zefîti. Kâhire: Vezâretü'-Evkâf, 1412/1996.
- Demirci, Muhsin. "Kur'an'da Allah-Kâinat-İnsan İlişkisi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 10 (2002), 89-102.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ebüs-suûd, b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetu Riyâdi'l-Hadîs, ts.
- Ferrâ, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983.
- Fîruzabâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l azîz*. thk. Muhammed Ali Neccâr. Beyrût: el-Mektebtü'l-İlmiyye, ts.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005.
- İbn Acîbe, Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Raslân. Kahire: y.y. 1999.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lubâb fi 'ulûmu'l-kitâb*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd vd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşrve't-Tevzi', 1984.
- İbn Ebû Hâtîm, Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nezâri'l-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîz*. thk. Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. Kâhire: el-Fâzûku'l-Hadîsiyye li'l-Libâti ve'n-Neşr, 1423/2002.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1421/2000.

- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. nşr. Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz. b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Nüzhetü a'yuni'n-nevâzir fi ilmi'l-vucîh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râdî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1978.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mecdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1431/2010.
- İsmail Hakkı Bursevî. *Ruhu'l-beyân*, 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn. *Mehâsinu't-Te'vîl*. tsh. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 17 Cilt. b.y: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Kattân, Menna' Halîl, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000.
- Kelbî, Muhammed b. Ahmed b. Cüzey. *et-Teshîlulûmi't-tenzîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Kuranmeali.com, "Türkçe Kur'ân Mealleri"
<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=29&ayet=45> (Erişim 15 Ekim 2020).
- Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-işârât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Kutup, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1989.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdulsansur b. Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye-Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfi, ts.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el Halebî ve Evlâdihî, 1365/1946.
- Meydânî, Abdurrahman Habenneke. *Meâricu't-tefekkûri ve dekâiku't-tedebburî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1423/2002.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Râzî, Fahrüddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sa'ânî, Abdurrezak b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed, 3 Cilt. Riyad: Mektebu'r-Rüşd, 1410/1989.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ el-Ezdî. *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezu Hicr, 2003.
- Şa'râvî, M. Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. Kahire: Ahbâru'l-Yevm, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fi Tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. ed-Dâru's-Şâmiyye. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1415/1995.

- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbihi*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrût, Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.